

NİYAZİ BERKES'İN ZİYA GÖKALP ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ

Süleyman ÂŞIK*

Atıf: Âşık, Süleyman. "Niyazi Berkes'in Ziya Gökalp Üzerine Düşünceleri", *Sosyologca*, Sayı 29 (2025), s. 127-136.

ÖZ: Türkiye’de sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen ve kendisinden sonraki dönemi etkileyen bir düşünür olan Ziya Gökalp farklı bakış açılarıyla birçok araştırmacı tarafından değerlendirilmiş, sosyoloji bilimi ve tarihi önemi üzerine hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Kendisini salt bir düşünce akımına teslim etmeyen yönü ile pek çok çağdaşından ayrılan Ziya Gökalp ile ilgili Türkiye’nin ilk sosyal bilimcilerinden ve en önemli sosyologlarından olan ve aynı zamanda Ziya Gökalp’ten de etkilenen Niyazi Berkes de değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu çalışmada, Niyazi Berkes’in, Ziya Gökalp’i milliyetçilik ile hars (kültür) ve medeniyet yaklaşımları üzerinden değerlendirdiği incelenecektir. Çalışmanın ana kaynakları Berkes’in Ziya Gökalp ile ilgili kaleme aldığı Türkçe ve İngilizce eserleridir. Bunun yanı sıra, Ziya Gökalp ile ilgili yapılan çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Niyazi Berkes, Milliyetçilik, Kültür ve Uygarlık.

Niyazi Berkes's Thoughts on Ziya Gökalp

ABSTRACT: Ziya Gökalp, who is considered the founder of sociology in Turkey and a thinker who influenced the period after him, has been evaluated by many researchers from different perspectives, and many studies have been conducted on the science of sociology and its historical importance. Niyazi Berkes, one of the first social scientists and most important sociologists of Turkey, who was also influenced by Ziya Gökalp, also made evaluations about Ziya Gökalp, who did not surrender himself to a single school of thought. In this study, Niyazi Berkes' evaluation of Ziya Gökalp in terms of nationalism and culture and civilization approaches will be examined. The main sources of the study are Berkes' Turkish and English works about Ziya Gökalp. In addition, studies on Ziya Gökalp were also used.

Keywords: Ziya Gökalp, Niyazi Berkes, Nationalism, Culture and Civilization.

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi : 11.03.2025

Kabul Tarihi : 24.05.2025

* Doç. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi, suleyman.asik@bakircay.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5818-6245.

Giriş

Tarihi çok eskiye dayanmayan, 19. yüzyılda Batı Avrupa'da ortaya çıkan sosyoloji biliminin¹ Türkiye'deki kurucusu olarak kabul edilen Ziya Gökalp son derece önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti'nin en sancılı dönemlerinde dünyaya gelen Ziya Gökalp toplumsal ve siyasal değişimlerin yaşandığı bir devre tanıklık etmiştir. Esasında dönemin bu kendine özgü şartları onu toplumu incelemeye ve mevcut sorunlara çözümler üretmeye yöneltmiştir. Türk sosyolojisini şekillendirecek olan Ziya Gökalp Fransız sosyolog Emile Durkheim'den etkilenmiştir. Bu alanın diğer bir ismi Prens Sabahattin ise Le Play'in tesirinde kalmış ancak siyasi kimliği sosyolog kimliğinin önünde yer aldığı için Türkiye'de sosyoloji daha ziyade Ziya Gökalp'in attığı temeller üzerine inşa edilmiştir.² Burada Durkheim'in Ziya Gökalp üzerindeki etkisini, Selanik'te bulunduğu dönemde yakınındaki isimlerden muallim Haydar Bey'in aktarımından anlamak daha iyi olacaktır: "...Nihayet kitap (Sosyolojinin Usulünün Kaideleri) geldi, okumaya başladı. Ziya'yı hemen her gün gören arkadaşları onu iki gün göremeyince merak ettiler. Odasına gittiklerinde bu kitabı okurken gördüler. Ümidinde haklıydı, artık milletin sosyal olayları hakkında hüküm verecek yolu bulduğunu sandı. İttihat ve Terakki kâtibinden Durkheim'in bütün eserlerini ve yazılarının getirilmesini istedi."³

Asıl adı Mehmet Ziya olan Ziya Gökalp, 1876 yılında Diyarbakır'da dünyaya gelmiştir. Namık Kemal'in fikirlerine yakınlık duyan babası Tevfik Efendi, oğlunun yetişmesinde etkili olmuştur.⁴ 1890'da Diyarbakır Askerî Rüştiyesi'nden mezun olduktan sonra eğitimi için yolu İstanbul'a düşen Mehmet Ziya, burada Mülkiye Baytar Mekteb-i Âli'sine kaydolmuştur. 1898'de, Diyarbakır'da iken "gizli toplantılara katılmak, izinsiz cemiyet kurmak ve zararlı yayınları okumak" suçları nedeniyle tutuklanmış fakat bir süre sonra serbest kalmıştır.⁵ Tefekkür yönü güçlü olan Mehmet Ziya hem Doğulu hem Batılı mütefekkirlerin eserlerini genç yaşta okuyarak düşünce dünyasını zenginleştirmiştir.⁶ İçine girdiği fikir buhranı ise onu Diyarbakır günlerinde intihar girişimine kadar sürüklemiştir. "Bütün ıstıraplarım felsefi düşüncelerden ileri geliyordu. Hakikat-ı kübra'yı (büyük gerçekliği) bulabilmiş olsaydım kurutulacaktım"⁷ diyecektir.

II. Meşrutiyet'in (1908) ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesinin delegeesi olarak gittiği Selanik'te (1909), sosyolojinin kurucularından Durkheim'in fikirlerinden yoğun bir şekilde etkilenmeye başlamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurduğu lisenin müfredatına sosyoloji dersini koyarak bir ilke imza atmıştır. Bu dersi de kendisi yürütmüştür.⁸ 1913-1919 yılları arasında Dârü'l-hilafeti'l-aliyye Medresesi ile Darü'l-muallimat'ta, daha sonra da Darülfünun'da içtimaiyat (sosyoloji) dersleri vermiştir. İstanbul'un işgalinin ardından Malta'da sürgün hayatı yaşadktan sonra 1921'de Türkiye'ye

¹ İlyas Sucu, "Sosyolojinin Doğuşuna Devrimin Etkisi: Endüstri ve Fransız Devrimleri", İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi 2019 Yıl 3, Sayı 1, s. 24.

² Cansu Dursun, "Sosyolojinin Türkiye'de Şekillenışı: Kuruluş Yılları", Bilim Armonisi, Cilt: 2, Sayı: 1, 2019, s. 20-21.

³ Aykut Kazancıgil & Ayhan Vergili, "Emile Durkheim'in Türkçe'ye Çevirileri ve Hakkındaki Türkçe Yayınlar. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 3(21), 2010, s. 116.

⁴ Rıza Kardaş, "Ziya Gökalp", *İslam Ansiklopedisi*, 13. Cilt İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1986, s. 579.

⁵ M. Orhan Okay, "Ziya Gökalp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14. Cilt İstanbul: İslam Araştırma Merkezi Yayınları, 1996, s. 124.

⁶ Kardaş, s. 580.

⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. XIII.

⁸ Ünver Günay, "Ziya Gökalp'in Sosyolojisi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 8, 1992, s. 39.

dönmüş, 1923 yılında toplanan II. Meclis'te Diyarbakır mebusu seçilmiştir. Sağlık sorunlarından dolayı 1924 yılında hayatını kaybetmiştir.⁹

Niyazi Berkes'e Göre Ziya Gökalp'in Önemi

Ziya Gökalp, Türkiye'de, her ne kadar bir sosyoloji kitabı yazmadığı için sosyoloji düşüncelerini derli toplu bir halde ifade etmemiş olsa da¹⁰ sosyolojiye "sınırsız" inanç duymuş bir isimdir. Öyle ki, sosyolojinin Türk toplumunun modernlik yolunda sahip oldukları ile sahip olmadıklarını belirlemenin bu bilim dalının birinci görevi olduğunu düşünmekteydi.¹¹ Sosyolojiye bu kadar inanan bir isim olarak Türkiye'de bu bilimin kurucusu kabul edilmiştir. Görece kısa bir yaşam sürse de fikirleriyle dönemini ve kendinden sonraki devirleri etkilemiş bir sosyologdur. Hayatı siyasal ve sosyal mücadelelere sahne olmuştur. "Eylem adamı" olarak öne çıkmıştır.¹² Türkiye Cumhuriyeti'nin özellikle milliyetçilik anlayışının temelinde olan bir isimdir. Her ne kadar Mustafa Kemal Paşa ile çok yakın bir iletişimi olmasa da onun milliyetçilik anlayışının şekillenmesinde tesiri bulunmaktadır.¹³ Ziya Gökalp'in sadece bu yönü dahi Cumhuriyet tarihi için büyük bir önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra, Ziya Gökalp'in tarihî rolüyle beraber sosyoloji alanındaki etkisi pek çok isim tarafından ortaya konmuştur. Ancak sosyoloji camiasının en önemli isimlerinden Niyazi Berkes'in değerlendirmeleri ayrı bir öneme sahiptir.

Türkiye'nin yetiştirdiği ilk sosyal bilimcilerinden¹⁴ ve önde gelen sosyologlarından ve Ziya Gökalp'in düşünce ikliminden etkilenen isimlerden olan Niyazi Berkes kendi perspektifinden Ziya Gökalp'in önemini daha ziyade iki husus üzerinden değerlendirmektedir. Birinci husus, Ziya Gökalp'i Türkiye'de felsefi düşünce geleneğinin "gerçek kurucusu" olarak kabul etmektedir. Aynı zamanda Gökalp'in "ilk kez gelenekten ve Batı felsefelerinden bağımsız felsefi düşünme cesaretini ve zevkini verdiğini" belirtmiştir. Ayrıca, Batı felsefesiyle daha yakın ilişkiler kurulmasının da yolunu açtığını ifade etmiştir. Buna karşın, onu yüzeysel anlamıyla filozof olarak değerlendirmemektedir. Gökalp'in Türk felsefe düşüncesine katkısı noktasında şu geniş analiz de yine kendisine aittir:

Gökalp'in zamanından önce felsefe, öğrenim kurumlarında modern biçimiyle öğretilmiyordu. Felsefe sadece özel bir uğraş, amatörce bir meşguliyetti. Bir ulusun kültürel oluşumundaki ve aydınlanmış zihinlerin entelektüel gelişimindeki önemi fark edilmemişti. Aksine, felsefeye ya şüpheyle ya da alayla bakılmıştır. Ne yerleşik dogmalardan entelektüel sapmadan nefret eden muhafazakârlar ne de eylemin faydasına inanan ilericiler felsefeye olumlu bakıyordu. Felsefe ya bir sapkınlık ya da boş bir hayaldi.

Ziya Gökalp, felsefe hakkındaki bu iki görüşün de gözden düşürülmesinde ve felsefeye akademik ve eğitsel bir saygınlık kazandırılmasında başlıca araç olmuştur. Onun

⁹ M. Orhan Okay, "Ziya Gökalp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14. Cilt İstanbul: İslam Araştırma Merkezi Yayınları, 1996, s. 124-125.

¹⁰ Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp'in Sosyolojisi", *Yurt ve Dünya*, 2/11 (1941), s. 279.

¹¹ Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", *The Middle East Journal*, Autumn 1954, 8(4), p. 383.

¹² Şahin Gürsoy-İhsan Çapcıoğlu, "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (2006), Sayı: 2, s. 92-93.

¹³ Ahmet Ercivan, "Atatürk Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışında Ziya Gökalp'in Düşüncelerinin Etkisi", *10. Uluslararası Atatürk Kongresi Bildiriler*, Cilt I, s. 15.

¹⁴ Fahrettin Altun, "Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2004, s. 439.

etkisiyle felsefe, mantık, etik, psikoloji ve sosyoloji dersleri lisans öğrencilerinin ders programlarına girmiştir.¹⁵

İkinci husus ise, onun yaşadığı dönemin sorunlarını “dert edinip” onlara karşı çözüm üretecek bir anlayışa sahip olmasıdır. Berkes’e göre, Ziya Gökalp sorunları “olağanüstü” bir şekilde gören ve çözümüne dair “parlak” bir gelecek vizyonu sunan “gerçek bir düşünür” hüviyetindedir.¹⁶ Bu minvalde ele aldığı başka bir çalışmada da Ziya Gökalp’in toplumun yaşadığı sorunları “sistemli bir fikir çerçevesi içinde tahlil ve münakaşa eden” ve değerlendirmeleri sonucunda bir perspektif sunan bir düşünür olduğunu ifade etmektedir. Berkes’e göre, Ziya Gökalp bu yönüyle Namık Kemal’den sonra gelen ikinci büyük Türk düşünürüdür.¹⁷

Niyazi Berkes’e Göre Ziya Gökalp’in Düşünce Dünyası

Türkiye’de sosyolojinin kurucusu olan Ziya Gökalp aynı zamanda birçok alanda yeni görüşler ortaya koyan bir düşünürdür. Eğitim, ekonomi, milliyetçilik bu alanlardan bazılarıdır.¹⁸ Yazılarının ana teması, “Türklerin Batı medeniyetini nasıl benimsemesi gerektiği” ve bu medeniyetle entegrasyonda Türk ve İslam sentezinin nasıl yapılacağıydı. Bu noktada önemli bir meseleyi ele alan Ziya Gökalp İslam ile Batı medeniyeti arasında herhangi bir uyumsuzluk bulunmadığı tezini savunmuş ve birçok Avrupalı tarafından paylaşılan ve Batıcılar için bir sorun haline gelen bu yaklaşımı çürütmek zorunda kalmıştır.¹⁹ İslam ve Türk kültürüne oryantal bakışı da açık bir şekilde reddeden Ziya Gökalp, esasında İslam’a atfedilen pek çok hususun Arap ve Pers kültürünün etkileri olduğunu vurgulamıştır. Berkes’in ifadesiyle, “Gökalp’in sonuçları çağdaşları için tamamen yeni ve büyüleyiciydi.” Örneğin, Türk kültüründe çok eşlilik ve kan davası gibi uygulamaların yer etmediğini belirtmiştir. Ayrıca, “O hastalıklı Oryantal müzik ya da o korkutucu transandantal Tanrı kavramı da hiç de Türk değildi. Bunlar, İslamlaşmış Türkler’e, çoğunlukla Yakın Doğu’nun medeniyet geleneklerinin fıkıh kitaplarına, medrese öğretilerine, Enderun (saray) adabına ve divan sanatına sızmasıyla dayatılmıştır.”²⁰ Berkes’in Ziya Gökalp’ten alıntılarına ve yaptığı değerlendirmelere bakıldığında Berkes’in, onun yerleşik kalıpları ve algıları kıran bir düşünür olduğunu ortaya koyduğu görülmektedir.

Ziya Gökalp bir düşünce adamı olarak hep bir arayış içerisinde olan yapısıyla kendisini salt bir tarafa yönlendirmeyerek özgün olmayı arzulamıştır. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ahmet Mithat gibi o dönemin önemli düşünürlerinin eserleri yanı sıra Batılı fikir adamlarının da eserlerini okumuştur.²¹ Ancak ne eskide takılıp kalmış ne de yabancı etkisinde kalmıştır. Türk düşünce yapısına yaptığı en büyük katkıların başında da bu yönü gelmiştir. Zira ona göre, Müslüman ve Batı felsefesini öğrenmek tek başına yeterli değildi.²²

¹⁵ Niyazi Berkes, “Renaissance in Turkey: Zia Gokalp and His School”, Mion Mohamad Sharif (Ed.). *A History of Muslim Philosophy*, Vol. II, 1961, p. 755-756.

¹⁶ Berkes, “Ziya Gökalp: His Contribution”, p. 390.

¹⁷ Berkes, “Ziya Gökalp’in Sosyolojisi”, s. 277.

¹⁸ Mustafa Kemal Şan ve Osman Aydoğan, “Gelenek ve Modernite Arasında Bir Köprü: Ziya Gökalp Düşüncesini Günümüzden Değerlendirmek”, *Sosyologca*, Sayı 28 (2024), s. 78.

¹⁹ Ziya Gökalp bu konuda çok açık bir yaklaşım ortaya koyarken, Ziya Paşa’nın şu yaklaşımı kendisinin tenkit ettiği duruşa çok güzel bir örnektir: “İslam medeniyeti yıkılmıştır. Şark ahlâkı, kendisine dayanılmayacak kadar bozulmuştur. Garp teknik ve zekâ itibarıyla bizi eziyor.” Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 25.

²⁰ Berkes, “Ziya Gökalp: His Contribution”, s. 375-376, 388-389.

²¹ Suat Anar, “Eğitim Anlayışı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14. Cilt, İstanbul: İslam Araştırma Merkezi Yayınları, 1996, s. 131.

²² Berkes, “Renaissance in Turkey”, s. 756.

Ziya Gökalp, düşünce dünyası ele alınırken, hayatının son yıllarına denk düşen Cumhuriyet Türkiye'sinin temellerini oluşturan fikirlerle ilgili izler görünen bir düşünce adamıdır. Her ne kadar ömrü Atatürk inkılâplarını çok fazla görmeye yetmese de bu inkılâpların temelinde onun etkileri görülmektedir. Berkes bu etki kapsamında Ziya Gökalp'in Türkiye Cumhuriyeti'nin temel dayanak noktalarıyla ilgili, "Türkiye Cumhuriyeti'nin temel eğilimlerinin en iyi düşünsel formülçüsü olarak yerini koruyor: Batıcılık, demokrasi, politik ve ekonomik ulusal bağımsızlık ve sekülerizm"²³ değerlendirmesinde bulunmuştur. Buradan şu sonuç çıkarılabilir: Ziya Gökalp sadece son dönem Osmanlı düşünürü ve Cumhuriyet Türkiye'sinin kuruluşuna tanıklık etmiş bir isim değil, bunların çok ötesinde bir etki ve öneme sahip bir aydındır. Berkes bu düşüncesini örnekler üzerinden çok açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Milliyetçilik

Yukarıda da belirtildiği üzere Ziya Gökalp farklı alanlarda düşüncelere sahip olan bir isimdi. Fakat kendisinin en dikkat çekici ve Türk devletinin geleceğinin şekillenmesinde de etkili olan düşünceleri milliyetçilik ve bu bağlamda Türkçülük sahasındadır. İmparatorluk döneminin yetiştirdiği son düşünürlerden olan Ziya Gökalp zaman içerisinde Osmanlıcılıktan Türkçülüğe evrilen bir düşünce dünyasına sahip olmuştur.²⁴ Hatta Türkiye'de Türkçülük akımının öncülerinden biridir..²⁵ Bu düşüncesi üzerinde Hüseyinzade Ali Turan'ın etkisi vardır. Örneğin, Ziya Gökalp'in savunduğu "Türkçeleşmiş Türkçedir" görüşünün menşei Hüseyinzade Ali Turan'a aittir.²⁶ Cumhuriyet Türkiye'sine fikri mirasını bırakan bir isim olan Ziya Gökalp, içinde yaşadığı toplumun sorunlarının salt Batı'yı taklitle aşamayacağını düşünmüştür. "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" kavramlarıyla gelecek tasavvurunu ortaya koyarak Türk düşünce sisteminin altyapısının oluşumunda önemli bir katkı sunmuştur.²⁷ Ziya Gökalp'in bu düşünce dünyasının oluşmasında genç yaşında gittiği İstanbul'daki fikir tartışmaları son derece etkili olmuştur. Çünkü o dönem aydınlar arasında Osmanlıcılık, Panislamizm ve Pantürkizm fikirleri tartışılmaktaydı. Bu düşünceler arasında kendi özgün fikrini aramış ve en sonunda yukarıda belirtilen üç kavramla bu arayışını somutlaştırmıştır.²⁸ Bu noktada milliyetçilik bahsinde, içinde bulundukları devrin milliyet devri olduğunu belirterek, "(...) bu asrın vicdanları üzerinde en müessir kuvvet, milliyet mefkûresidir"²⁹ değerlendirmesinde bulunmuştur. Ziya Gökalp milliyetçilik anlayışını somutlaştırma adımları da atmış, Türkçe bir felsefe dilinin geliştirilmesi için çalışmıştır.³⁰ Buna karşın, dilde tasfiye düşüncesini savunanların görüşlerine katılmayarak sade İstanbul Türkçesini savunmuş ve Türkçede yer alan Arapça ve Farsça kelimeler için "Türkçeleşmiş, Türkçedir" anlayışını ortaya koymuştur.³¹

Ziya Gökalp'in milliyetçilik anlayışıyla ilgili bir kavram karmaşasına da değinen Niyazi Berkes, Ziya Gökalp'in bazı kesimlerce "ırkçı" olarak nitelendirilmesinden şaşkınlık duymuştur. Ziya Gökalp'in ırk, kavim ve millet kavramlarını "şaşılacak bir açıklık ve kesinlikle" birbirinden ayırdığını belirten Berkes, Ziya Gökalp'in "ırkçılık" ideolojisini

²³ Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution" s. 376.

²⁴ Meltem Zorlu, "Türkçülüğün Temelinde Türkiye Cumhuriyeti'nin İdeoloğu Ziya Gökalp", Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2018, s. 64.

²⁵ Baykan Sezer, "Ziya Gökalp Üzerine İki Değerlendirme", *Sosyologca*, Sayı 28 (2024), s. 2.

²⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 4. Baskı, 1994, s. 272.

²⁷ Şan ve Aydoğan, "Gelenek ve Modernite Arasında Bir Köprü", s. 78.

²⁸ Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution" s. 381-382.

²⁹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Hazırlayan: İbrahim Kutluk, Ankara: Devlet Kitapları, 1976, s. 3.

³⁰ Berkes, "Renaissance in Turkey:" p. 758.

³¹ Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, s. 152.

güdenlerin elinde bayrak olarak anıldığını" söylerken, Osmanlı aydınları arasında bu görüşü dile getiren asıl ismin Yusuf Akçura olduğunu ancak Akçura'ya "ırkçılığın öncüsü" demek istemediğini de ifade etmiştir. Bu konuyu geniş bir şekilde ele alan Berkes değerlendirmesinde şu ifadeleri kullanmıştır:

Gerçek şudur ki o zaman "kavm", "ırk" gibi sözcük ve kavramların Osmanlı dünyasında Türkçeleri bile yoktu. Gökalp'in üstünlüğü bu sözcüklerin, dilbilimi açısından yanlış ya da anlamsız sözcükler olduğunu göstermemiş olsa bile, hiç değilse tanımlamalarını yapması, onları birbirinden ve benzerleri sözcüklerden ayırt etmesidir. Bunu Akçura'da görmüyoruz. (...) "Millet", "kavim", "ırk" gibi terimlerin tanımlanışını aydınlatmadaki üstünlüğüne karşın Gökalp gene de Osmanlıcı, Akçura ise Türkçüdür.³²

Millet faslında hem Ziya Gökalp'in hem de Niyazi Berkes'in onun bu fikirleriyle ilgili yaklaşımlarını genişletmekte fayda vardır. Zira millet kavramına bu çerçevede bakmak gerekiyor. Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde millet-ırk kavramları arasında farklar olup olmadığını tartışmış ve farklı yaklaşımları incelemiştir. İrkî Türkçülere göre, milletin ırk demek olduğunu ifade ettikten sonra ortaya konan bilimsel yaklaşımlar neticesinde bu tezin çürüdüğünü ve millet kavramını başka bir yerde aramak gerektiğini söylemiştir. Kavmi Türkçülerin yaklaşımlarının da geçerli olmadığını belirtmiştir.³³ Bu noktada değerlendirmelerde bulunan Berkes de Ziya Gökalp'in milleti kesin bir şekilde ırk olarak görmediğini belirtir. Berkes, Ziya Gökalp'in bu konudaki yaklaşımını şöyle açıklar: "Ona göre, hayvanlar gibi insanlar da ırklara ayrılırlarsa da hiçbir millet bazı ırklardan yalnız birini muhtevi değildir. (...) Ziya Gökalp milleti tarif etmeye her vesile bulduğu yazısında bu fikri daima ısrarla tekrarlamıştır. Böylece onun bu noktada yegâne ilmi ve doğru görüşü bulunduğunu görüyoruz."³⁴

İmparatorluk'un miadını doldurduğu ve çözümün millî bir devlet teşekkülü ile olduğunu düşünen Ziya Gökalp'te yeni bir devlet ve millet fikri oluşmuştur.³⁵ Niyazi Berkes de Ziya Gökalp'in tüm fikirlerinin "millet" fikri etrafında şekillendiğini ifade etmiştir. Türk düşüncesine en büyük katkıyı da onun verdiğini vurgulamıştır. Halkta ilk kez ulusal bilinci uyandıran bir isim olan Namık Kemal'in bile o dönemde anlaşılan millet kavramının uzağında olduğunu belirtmiştir.³⁶ Bu açıdan bakıldığında, Namık Kemal'in millet kavramıyla kastı Osmanlı milliyetçiliği olup Müslüman unsurları kapsamaktaydı.³⁷ İşte bu noktada Berkes, Namık Kemal'i de kastederek Ziya Gökalp ile ilgili şu tespitte bulunmuştur: "Gökalp, Türklere yeni bir tanım vermeye koyuldu ve bu konuda hem seleflerini hem de çağdaşlarını geride bıraktı. Tüm enerjisini teokratik milliyet anlayışını yıkmak için seferber etti. Görevi, o dönemde kendisini Osmanlı "milletinin" Müslüman bir üyesi olarak tanımlayan ortalama Türk'ün, milleti iki başka sosyolojik varlıkla karıştırdığını göstermekti." Bu yeni dönemle ilgili Berkes'in Ziya Gökalp hakkındaki değerlendirmesinin vurgulanması önemlidir. Şöyle ki: Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte toplumun bir kesiminde şer'i hükümlerin yeniden işlerlik kazanması gerektiğini düşünenlere karşı, Batı'dan gelen her şeyin "rasyonel" olduğu ön kabulüne sahip kişiler vardı. Berkes, Ziya Gökalp'in bu iki kesimin fikirlerinden içlerinde benimsedikleri olsa da hiçbirinin fikrinin tamamen benimsemediğini ifade etmiştir.

³² Niyazi Berkes, "Unutulan Adam", *Journal of Economy, Culture and Society*, Sayı: 14, 1976, s. 195, 198-199.

³³ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınevi, 7. bs., 1968, s. 15-17.

³⁴ Berkes, "Ziya Gökalp'in Sosyolojisi", s. 281-282.

³⁵ Zorlu, "Türkçülüğün Temelinde", s. 65.

³⁶ Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution", s. 385.

³⁷ Kerem Özbey, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sınırın Entelektüel İzlekleri: Namık Kemal, Ziya Gökalp ve Mehmet Akif Ersoy'da Sınır İmgesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32, 2 (2022), s. 772.

Ziya Gökalp'in yol haritasını da şöyle ortaya koymuştur: "Avrupa'nın sadece maddi medeniyetinin alınması ve maddi olmayan yönlerinin alınmaması."³⁸

Ziya Gökalp'in millet faslındaki bu yaklaşımına karşın Türk milletinin birliğinin temelini din ve dil duygularının oluşturduğunu belirtmiştir. Ziya Gökalp'in ulusal kimliğin inşasında millî kültür ve dinin önemini hiçbir zaman göz ardı etmemiştir.³⁹ Ancak Berkes burada bir hususun altını çizme ihtiyacı duyar. Esasında Ziya Gökalp dinî ve kavmî anlamlar içeren bu millet anlayışını birbirinden ayırmıştı. Çözümü ise millet kavramının temeline inerek bulmuş ve bütün milletlerin kökeninde kavim esası olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰

Öte yandan, Ziya Gökalp'te Türkçü ve milliyetçi duygular yoğun olmakla birlikte, dinin de yazılarının önemli bir kısmını oluşturduğu bir gerçektir. Bu yönü bilhassa Cumhuriyet öncesi dönemde daha ön plana çıkmaktadır. İslam inancı da iç dünyasında "büyük yankılar" uyandırmıştır.⁴¹ Bu noktada, belirgin bir Sufi düşünce iklimine sahipti ve tasavvuf, düşüncelerinde kendini güçlü bir şekilde hissettirmektedir.⁴² Bu bağlamda, Ziya Gökalp Türk aile geleneğinde üç terbiye bulunduğunu, bunların Türk terbiyesi, İslam terbiyesi ve asır terbiyesi⁴³ olduğunu belirtirken de İslam'ın düşünce dünyasındaki yerinin Türk kimliğinden uzak olmadığını göstermektedir.

Hars (Kültür) ve Medeniyet

Türk toplumunun iki asrı aşkın bir süredir (belki de) hâlâ çözümleyemediği, bir arafta olma hali içinde bulunduğu meselelerden biri Doğu ile Batı kültür ve medeniyeti arasında yaşadığı yön arayışıdır. Bu konuda yıllar içerisinde birçok isim tarafından pek çok fikir beyan edilmiştir. Bu isimlerin başında da Ziya Gökalp gelmektedir. Onun için hars o derece önemlidir ki, millî Türk devletinin oluşumunda elzem bir noktadadır. Türk harsını eski Türk devletlerinde aramıştır.⁴⁴ Hars kavramını sıkça kullanan Ziya Gökalp anlam noktasında bu kavramı farklı şekillerde kullanmıştır. Niyazi Berkes'in bu konuda bir tespit ve değerlendirmesi bulunmaktadır. Ona göre Ziya Gökalp hars kavramını üç farklı şekilde kullanmıştır. "Birisi, bir kavmin harsından bahsettiği zamandır. Diğeri, bir milletin kavmî mirası olan harsından bahsettiği zamandır. Üçüncüsü de bunlarla zeveban (erime) haline gelerek millî harsa aşılanmış olan 'müesseselerden' bahsettiği zamandır." Berkes kendi hars tanımında ise şu ifadeleri kullanır: "Hars, bir milletin kavim devrinden tevarüs ettiği, mazide kökü olan, başka kavimlerden alınmamış olan, kendiliğinden ve tabii olarak doğmuş olan sosyal mahsullerdir, dil gibi."⁴⁵

Ziya Gökalp ne Doğu ne Batı ile bağları koparan bir fikir dünyasına sahip olmuştur. Niyazi Berkes, onun bu kültür ve medeniyet tasavvuru ile ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. Ziya Gökalp'in toplumun her alanındaki çelişkileri tespit ettiğini belirten Berkes'e göre bu çelişkiler şöyledir: "samimi, gayri resmî kurumlarıyla, diniyle, sanatıyla ve düşüncesiyle halk; diğer yanda resmî, yapay kurumlarıyla, hepsi Doğu ve Batı medeniyetlerinden ödünç alınmış resmî teşkilat: fıkıh, divan edebiyatı, anlaşılmasız diller karmaşası ve Fransız medeniyetinin yüzeyselliğinin tüm taklitleri." Berkes bu çelişkili durumun Ziya Gökalp'e göre nedeninin "medeniyet ve kültür arasındaki uyum eksikliği"

³⁸ Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution", s. 382, 385.

³⁹ Şan ve Aydoğan, "Gelenek ve Modernite Arasında Bir Köprü", s. 78.

⁴⁰ Berkes, "Ziya Gökalp'in Sosyolojisi", s. 282-283.

⁴¹ Süleyman Hayri Bolay, "Din Anlayışı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14. Cilt (İstanbul: İslam Araştırma Merkezi Yayınları, 1996, s. 128.

⁴² Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution", s. 377.

⁴³ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, s. 58.

⁴⁴ Zorlu, "Türkçülüğün Temelinde", s. 138.

⁴⁵ Berkes, "Ziya Gökalp'in Sosyolojisi", s. 285.

olduğunu ifade etmiştir. Berkes bu noktada, Ziya Gökalp'in çözmeye çalıştığı kültürel eleştiri sorununa da değinmiştir. Ona göre, Ziya Gökalp'in kültür ve uygarlık arasındaki ilişkileri ele almaktaki amacı, bir kültürün başka bir uygarlık dairesine girmek isteyip kendi uygarlık dairesinden çıkmak tercihinde bulunduğu, ikisi arasında yaşadığı uyum ve ahenk sorunuydu. Bu seçeneği tercih eden Türkiye'nin "trajik" durumu tam olarak buydu. Berkes'in bu kültürel eleştiri sorunu tasviri ise şöyledir: "Türkler elbette Türklükten çıkamazlardı, çıkmak da istemezlerdi; dinlerinden de akıl ya da aydınlanma gücüyle sıyrılmazlardı, çünkü fıtratı ve medresesi bunu hiçbir zaman başaramamış olsa da halkın kültüründe derin kökler salmıştı. Ancak bir ulus olarak kendilerini çağdaş seküler Batı medeniyetine adapte etmek zorundaydılar, çünkü geçmişte ait oldukları medeniyet ne sekülerdi ne de modern ulusa uyarlanabilirdi."⁴⁶

Diğer yandan, hars (kültür) ve medeniyet kavramları zaman zaman birbirine karıştırılabilir. Bazen birbirinin yerine kullanıldığı durumlar oluyor. Ancak iç içe geçme durumları da söz konusu olabiliyor. Ziya Gökalp'e göre medeniyet belli topluluklar arasındaki ortak kurumların bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu konuda Berkes, Ziya Gökalp'in yaklaşımını ele alırken, onun anlayışında "din, ahlak, hukuk, ilim, iktisat, dil ve teknik" kavramlarının hem harsı hem medeniyeti teşkil ettiğini belirtir. Ancak hars ile medeniyet arasında Ziya Gökalp'in şu ayrımları yaptığının da altını çizer:

- 1) Hars bir millete aittir, medeniyet ise muhtelif milletlerce paylaşılan şeydir. 2) Medeniyet usul ve ferdî iradelerle meydana gelir ve taklit vetiresi ile bir millettten başka bir millete geçer. Harsa dâhil olan şeyler ise tabii ve spontane olarak meydana gelir ve taklit ile bir millettten diğerine geçmez. (...) 3) Bir harsı teşkil eden unsurlar arasında deruni bir ahenk ve tesanüt vardır. Medeniyetin ahenktar unsurlardan mürekkep olması lazım gelmez. Bir medeniyet ancak bir harsla aşılırsa o medeniyet ahenktar ve insicamlı bir hale gelir. (...) Hars bize gayeleri, medeniyet vasıtaları verir.⁴⁷

Bu kapsamda örf ve an'ane arasındaki farkları da Ziya Gökalp'in zaviyesinden ele alan Berkes, öncelikle örfün tamamen millî, an'änenin ise beynelmilel yani uluslararası olduğunu belirtmiştir. Ardından Ziya Gökalp'in bu husustaki bakış açısının, bir milletin örfleri ile an'aneleri arasında ya uygunluk ya da uygunsuzluk olduğunu belirttiğini aktarmıştır.⁴⁸

Sonuç

Türkiye'de sosyoloji biliminin kurucusu olarak kabul edilen ve bir Osmanlı aydını olan Ziya Gökalp farklı sahalarda fikir üretmiş, kendi döneminin ötesine geçmiş bir etkiye sahiptir. Çağdaşı pek çok aydının izlediği yoldan farklı bir yol izleyip salt Batı'yı merkezine almamıştır. Düşünce dünyasında Doğu ve Batı'yı harmanlamış bir isim olarak fikirlerini derç etmiştir. Önemi noktasında, Cumhuriyet Türkiye'sinin özellikle milliyetçi kimliğinin oluşmasındaki etkisi vurgulanmaya değerdir.

Görece kısa bir hayat sürmesine karşın, düşünceleriyle kendisinden sonraki dönemi etkileyen Ziya Gökalp farklı isimler tarafından farklı yönleriyle değerlendirilmiştir. Bu isimler içerisinde Türkiye'nin yetiştirdiği ilk sosyal bilimcilerinden ve en önemli sosyologlarından olan Niyazi Berkes'in değerlendirmeleri de son derece büyük bir önemi haizdir. Ziya Gökalp hakkında Türkçe ve İngilizce değerlendirme yazıları kaleme alan Berkes, daha ziyade onun milliyetçilik anlayışı ile hars (kültür) ve medeniyet tasavvuru hakkındaki görüşleriyle ilgili görüşlerini ortaya koymuştur. Milliyetçilik faslında

⁴⁶ Berkes, "Ziya Gökalp: 'His Contribution'", s. 383-384; 386-387.

⁴⁷ Berkes, "Ziya Gökalp'in Sosyolojisi", s. 286-287, 289. Bir başka yazısında ise, Ziya Gökalp'in kültür ve medeniyet kavramları arasındaki ayırmadaki ısrarının bazı çevrelerce o gün için hâlâ anlaşılmadığını söyler. Berkes, "His Contribution", p. 377.

⁴⁸ Berkes, "Ziya Gökalp'in Sosyolojisi", s. 289.

vurguladığı en temel husus Ziya Gökalp'in kesinlikle "ırkçı" bir anlayışa sahip olmadığıdır. Bazı çevrelerdeki bu bakış açısının varlığını anlamakta zorlandığını söyleyerek, bundan duyduğu şaşkınlığı dile getirmiştir. Bu bağlamda, Ziya Gökalp'in milleti hiçbir şekilde ırk olarak görmediğini belirtir. Ayrıca, onun anlayışında bütün milletlerin kökeninde kavim esası olduğunu da ifade etmiştir.

Niyazi Berkes'in Ziya Gökalp'i değerlendirdiği diğer bir başlık olan hars ve medeniyet faslında ise Ziya Gökalp'in toplum ve devlet teşkilatı arasındaki çelişkileri tespit ettiğini dile getirmiştir. Bunun yanı sıra, hars yani kültür ile medeniyet arasında hem bir birliktelik hem farklılıklar olduğunu ortaya koyduğunu söyler.

Sonuç olarak Niyazi Berkes, Türk sosyolojisinin en önemli isimlerinin başında gelen Ziya Gökalp'i tarihî önemi doğrultusunda Türk sosyolojisine kazandırdığı bakış açılarıyla çok yönlü bir şekilde değerlendirmiştir.

Kaynakça

- Altun, Fahrettin, "Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2004, ss. 439-474.
- Anar, Suat, "Eğitim Anlayışı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14. Cilt, İstanbul: İslam Araştırma Merkezi Yayınları, 1996.
- Berkes, Niyazi, "Ziya Gökalp'in Sosyolojisi", *Yurt ve Dünya*, 2/11 (1941), s. 277-292.
- Berkes, Niyazi, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", *The Middle East Journal*, Autumn 1954, 8(4), p. 375-390.
- Berkes, Niyazi, "Unutulan Adam", *Journal of Economy, Culture and Society*, Sayı: 14, 1976, s. 194-203.
- Berkes, Niyazi, "Renaissance in Turkey: Zia Gokalp and His School", Mion Mohamad Sharif (Ed.). *A History of Muslim Philosophy*, Vol. II, 1961, p. 752-762.
- Süleyman Hayri Bolay, "Din Anlayışı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 14. Cilt İstanbul: İslam Araştırma Merkezi Yayınları, 1996.
- Dursun, Cansu, "Sosyolojinin Türkiye'de Şekillenışı: Kuruluş Yılları", *Bilim Armonisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, 2019, s. 19-24.
- Ercivan, Ahmet, "Atatürk Milliyetçiliğinin Ortaya Çıkışında Ziya Gökalp'in Düşüncelerinin Etkisi", 10. Uluslararası Atatürk Kongresi Bildiriler, Cilt I, s. 13-39.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınevi, 7. bs., 1968.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, Hazırlayan: İbrahim Kutluk, Ankara: Devlet Kitapları, 1976.
- Günay, Ünver, "Ziya Gökalp'in Sosyolojisi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 8, 1992, s. 37-50.
- Gürsoy, Şahin – Çapcıoğlu, İhsan, "Bir Türk Düşünürü Olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (2006), Sayı: 2, s. 89-98.
- Kardaş, Rıza, "Ziya Gökalp", *İslam Ansiklopedisi*, 13. Cilt İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1986.
- Kazancıgil, Aykut, & Vergili, Ayhan, (2011). *Emile Durkheim'in Türkçe'ye Çevirileri Ve*

- Hakkındaki Türkçe Yayınlar. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 3(21), 2010, s. 115-135.
- Okay, M. Orhan, “Ziya Gökalp”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 14. Cilt İstanbul: İslam Araştırma Merkezi Yayınları, 1996.
- Özbey, Kerem, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sınırın Entelektüel İzlekleri: Namık Kemal, Ziya Gökalp ve Mehmet Akif Ersoy’da Sınır İmgesi”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 32, 2 (2022), s. 769-782.
- Sezer, Baykan, “Ziya Gökalp Üzerine İki Değerlendirme”, Sosyologca, Sayı 28 (2024), s. 1-12.
- Sucu, İlyas, “Sosyolojinin Doğuşuna Devrimin Etkisi: Endüstri ve Fransız Devrimleri”, İktisaiyat Sosyal Bilimler Dergisi 2019 Yıl 3, Sayı 1, s. 223-46.
- Şan, Mustafa Kemal ve Aydoğan, Osman, “Gelenek ve Modernite Arasında Bir Köprü: Ziya Gökalp Düşüncesini Günümüzden Değerlendirmek”, Sosyologca, Sayı 28 (2024), s. 77-91.
- Ülken, Hilmi Ziya, Ziya Gökalp, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Ülken, Hilmi Ziya, Millet ve Tarih Şuuru, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.
- Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul: Ülken Yayınları, 4. Baskı, 1994.
- Zorlu, Meltem, “Türkçülüğün Temelinde Türkiye Cumhuriyeti’nin İdeoloğu Ziya Gökalp”, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2018.

Etik Kurul Raporu: Bu çalışma için etik kurul raporu gerekliliği bulunmamaktadır.
Katkı oranı beyanı: %100
Çatışma beyanı: Makalede, herhangi bir kurum, kuruluş ve kişi ile mali çıkar çatışması yoktur.